

Röportaj: Doç. Dr. Özlem Genç

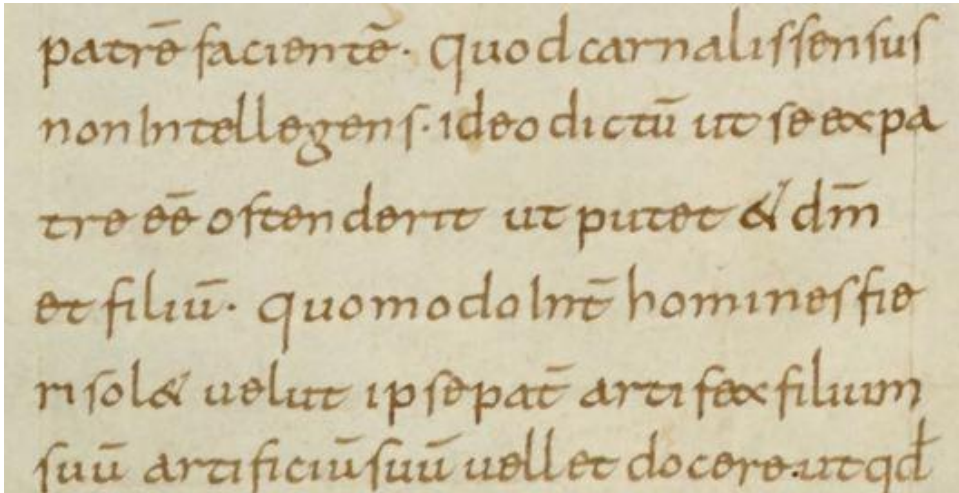
*Ondokuz Mayıs Üniversitesi Öğretim Üyesi

1- Orta Çağ Avrupası'nda ne tür yazı kullanılıyordu hocam?

Orta Çağ'da Avrupa'da 800-1500 yılları arasında iki tür yazı kullanıldı. Karolenj Miniskülü ve Gotik yazı. Şarلمان'ın yönettiği topraklar çok genişti ve insanlar birbirlerinin yazdığı yazıyı okuyamıyorlardı. Bu nedenle ortak bir yazıya ihtiyaç vardı. Karolenj yazısında satırların arası geniştir, kelimeler arasına boşluk konmaya başlanmıştır. Yazı yuvarlak hatlı ve çok okunaklıdır. İlk İtalyan matbaacılar için çalışan yazı biçimi üreticileri bu yazıyı model aldılar. Bugün bilgisayarlarımızda kullandığımız Times New Roman yazı tipi de Karolenj Miniskülü'ne dayanmaktadır.

Gotik yazı geç 11. yüzyılda yavaş yavaş gelişti, bir devlet müdahalesi olmadı. Gelişimi 13. yüzyılın ortalarına kadar sürdü. 1225'ten itibaren yaygın olarak kullanıldı ama tabii geçiş süreci sancılı oldu. Bu dönemde yazılan elyazmalarında iki yazı stiline harmanlanarak kullanıldığı metinler görmek çok olasıdır. Gotik yazı okuması daha zor bir yazıydı çünkü kelimeler birbirine çok yakın yazılıyordu. Cümleler daha küçük bir alana sığdırılıyordu, bunun nedeni bilinmiyor çünkü yeterli alan vardı. Bu nedenle daha fazla kısaltma kullanılıyordu. Böylece sayfada daha fazla yazı olabiliyordu. 1250-1600 arasında Gotik yazının farklı formlarında metinler yazıldı. Bazıları daha kitap yazısı gibi yazılırken bazıları daha ince kalemle el yazısı şeklinde yazıldılar. Geç dönemde gündelik el yazısı ile yazılmış kitaplara da rastlanmıştır. Bunun nedeni muhtemelen küçük şehirlerdeki kitap ihtiyacını karşılamaya çalışmaktır. Bu yazıyı yazmak daha kolaydı ve yazımı daha hızlı oluyordu. Daha sonraları hesap defterleri, sözleşmeler ve bazı idari metinlerde de bu yazı kullanıldı. Kolay ve hızlıydı çünkü el yazısında eli kaldırmadan dairesel hareketlerle yazı yazılıyordu. 1300'den sonra kitap üretiminde, memurlar, noterler ve tüccarlar, öğrenciler ve akademisyenler tarafından da kullanılabilir oldu. Memurlar, ücret karşılığında, mesai saatleri dışında edebi elyazmaları üretiyorlardı.

Bazı eserlerde iki yazı arasında, 1050-1250 yıllarını kapsayan, pregotik bir yazı dönemi olduğu, bu dönemde yerden tasarruf, eli kaldırmadan yazmak ve italik yazının yaygınlaşması nedeniyle harflerin birbirine yaklaşmaya başladığı, sonraki gotik dönemde de bu usulün yerleştiği de söylenmektedir. Yazının anlaşılması zorlaştığı için kimi eserlerde ilk sayfaya okumayı kolaylaştıracı bir alfabe de konuyordu.

Liberatus of Carthage, The Hague, Royal Library, MS 75 B 24, fol. 4r, 10. Yüzyıl

2- Kitaplarda sütun kullanılıyor muydu yoksa hepsi düzyazı mıydı?

Metinler genelde tek sütun halinde yazılıyordu. Özellikle taşınması kolay küçük kitaplarda bu usul kullanılıyordu. Bunlar genelde dini kitaplardı. İki ya da daha fazla sütunlu kitaplar daha büyük kitaplardı ve oluşturmak daha fazla emek istiyordu. Fazla sütun kullanımı genelde yorum yapılan kitaplarda oluyordu. Sayfanın bir tarafında ana metin ya da cümle hemen yanında ise metnin ya da cümlenin yorumu yer alıyordu. Bugünkü Kur'an-ı Kerim ve meali gb. Böyle metinler oluşturmak çok daha zordu. Üç ya da dört sütunlu metinler ise genelde sözlük ve ansiklopedi tarzı eserlerdi. Dörtten fazla sütunu olan eser bulmak ise çok zordur.

Leiden, University Library, VLQ MS 104, Glossed Bible
Fotoğraf: Giulio Menna

3- Kitap kopyalama ya da yazma ile amaçlanan ne idi?

Orta Çağ Avrupası'nda kitaplar daha çok kilise ya da manastırın ortak kullanımı için yapılıyordu. Nadiren kişisel kütüphaneler için yapılanları da vardı. Bunlar zengin insanlardı ve bu kitaplar kişisel ilgi alanlarını yansıtıyordu. Erken Orta Çağ'da kitapların çoğu ayin kitaplarıydı ve rahipler ve keşişler tarafından kullanılıyordu. Bu kitaplar, kilise ya da manastırının koruyucu azizinin malı olarak görülüyordu. Bu nedenle bu kitapların çoğunun ilk sayfasında bu azizin adı bulunmaktadır. Kitaplar aynı zamanda mensup olunan manastır tarikatını da yansıtmaktadır.

Yeni kitap ihtiyacı en çok yeni bir manastır kurulduğunda ortaya çıkıyordu. Ayinler ve eğitim için kitaplar gerekliydi. Genelde acil olan kitaplar başka manastırlardan temin ediliyordu. Bunu yapmak manastır başrahibinin göreviydi. Karşılıklı okunan ilahi kitapları, Ekmek-Şarap Ayini'nin müzikal kısımlarını içeren kitap, ayinlerde kullanılan duaları içeren litürji kitabı, Eski ve Yeni Ahit, onlara dair yorumlar ilk etapta kopyalarına ihtiyaç duyulan kitaplardı.

12.yüzyılın başlarında bazı kitaplar kurumlardan daha çok bireyler için üretilir olmuştur. Bu sayede bu dönemde elyazmalarında önemli bir artış görülmektedir. Bu okuyucu kitlesinin de arttığını göstermektedir. Bu artan kitap talebini karşılamak için manastır keşişleri dışında da kitap kopyalayan kişiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Zamanla profesyonelleşen bu müstensihler kendilerine atölyeler de açmışlardır. Bazen bu tür zanaatkarlar manastırlarda kitap üretimini desteklemek için de çalışmışlardır.

4- O zaman çok değerliydiler? Fiyatları hakkında bir şeyler söyleyebilir misiniz?

Orta Çağ Avrupası'nda kitap meydana getirmek çok zahmetli bir işti. Bir İncil yapımı bir yıl ya da 15 ay sürebiliyordu ve 300'den fazla koyun derisine ihtiyaç oluyordu. Bunun için çalışan pek çok kişi vardı. Bunlar arasında parşömeni yazmaya hazır hale getirenleri, müstensihleri, boya yapımcılarını, tezhip ustalarını, minyatür ustalarını ve ciltçileri sayabiliriz.

Kitaplar lüks mallar sayıldıkları için çok pahalıydılar. Ne kadar değerli olduklarını savaş ganimetleri arasında sayılmalarından da anlayabiliriz. Örnek vermem gerekirse yaklaşık 1300'lerde Augustinus'un İtirafname adlı eseri 120, Luka İncili 60 denariustu (ortalama 1.50 gram ağırlığında gümüş para). 1400'lerde bu fiyat ilki için 320, ikincisi için 120 denariusa çıkmıştı. Aynı dönemde 14. yüzyılda 2 tavuk ya da 2 düzine yumurta 1, köylü ayakkabısı 6 denariustu, sazdan çatı yapan bir usta günlük ortalama 2.5, yardımcısı 1 denarius, 15. yüzyılın başında bir dokumacı, yemek hariç, günlük 5 denarius kazanıyordu. Dolayısıyla Orta Çağ Avrupası'nda kitap toplamak oldukça zor ve maliyetli bir işti. Bu nedenle kitapçılarda ikinci el ucuz kitaplar hariç kitap bulmak zordu. Kitap sahibi olmak isteyenler kitapçıya gidip istedikleri kitabın özelliklerini söylüyor ve fiyat konusundaki anlaşmadan sonra kitabı yaptırıyorlardı. Parşömen fiyatları değişkendi ama yapraklar çoğunlukla düzineyle satılıyordu.

Orta Çağ Avrupası'nda kitabın değerli olduğunu gösteren bir işaret kılavuz çizgileriydi. Sadece satırlar değil sayfadaki metnin kenarları da kılavuz çizgileriyle belirtiliyordu. Orijinal bir metnin kopyası yapılırken ona benzemesi için öncelikle kılavuz çizgileri çiziliyordu.

Orta Çağ'da da kitaplar hem yeni hem ikinci el satın alınıyordu. Değerleri de çok farklıydı. Kullanılabilirlik ve görünüm (cilt, resimler) kitabın fiyatını belirliyordu. Fiyatı satıcı belirliyordu. Fiyat etiketleri genelde ilk sayfada, kolayca bulunabilmeleri için üstte ya da altta bulunurdu. İki tür fiyat etiketi vardı. Basit olanlarında 2 s, 15 s gibi ifadeler olurdu. Buradaki s harfi solidus (yak. 4.5 gr ağırlığında altın para) demektir. 15 solidusluk bir kitap son derece pahalı bir kitaptı. Bu usul genelde ikinci el kitaplarda kullanılırdı. İkinci tür fiyat etiketinde ödenmesi gereken tek bir ücret yerine, kitap üretiminin tüm aşamalarını kapsayan ayrıntılı bir fatura verilmektedir. Parşömene, metnin kopyalanmasına, tezhibe ve ciltlemeye ne kadar ödendiği verilir. Bu bilgilerden zanaatkarların ne kadar kazandığı da anlaşılabilir. Fiyat etiketleri Orta Çağ kitap ticaretini anlamamıza yardımcı olur.

5- Kitapların yapısı hakkında da bilgi verir misiniz?

Kitaplar genelde başlık ve eğer biliniyorsa yazar ismiyle başlardı. Ardından ilk ve son sayfada yer, tarih, kitabı sipariş edenin ya da yazanın adı yazılabilirdi ama bunlar opsiyoneldi ve Orta Çağ kitaplarında nadir görülürdü. *Incipit* (başlıyor) kelimesi metnin ilk kelimesiydi. Son kelime ise genelde *explicit* (belirtiyor/açıklar) olurdu. Manastır ya da laik kütüphaneler için edinilen elyazmalarında genelde hangi koleksiyona ya da kişiye ait oldukları bilgisi vardır. *Ex libris* denen bu bilgiler daha çok başta yer alır. Yazının kaynağını verdikleri için çok değerlidirler.

12. yüzyıldan itibaren kitaplar okumaktan çok danışılan eserler haline geldiler ve kitap içinde hızlı arama yapabilmek önemli hale geldi. Bunun için metin başına dizin konmaya başlandı. İlk dizinler basitti, sadece kitaptaki bölüm başlıklarını veriyorlardı.

Bazı kitapların sonunda birkaç sayfa boş bırakılırdı. Bunlar genelde fazladan bir koruma olsun diye boş bırakılıyordu ve kalemi test etmek (çünkü kuştüyü kalem günde birkaç kez kesiliyordu ve her seferinde test edilmesi gerekiyordu), çizim yapmak ya da not almak için kullanılırdı. Kitapların son sayfasında yazarın kendisini nerede bulabileceklerine dair bilgi verdiği bir reklam metni ya da bir dua da bulunabilirdi.

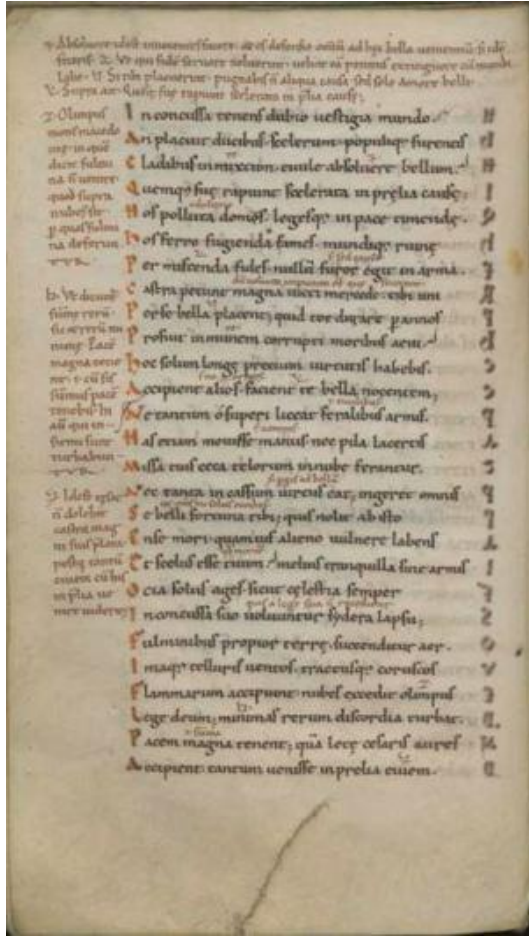
Geç 13. Yüzyıl
Vaaz Koleksiyonu İndeksi

6- Kenar boşlukları da dikkate alınıyor muydu?

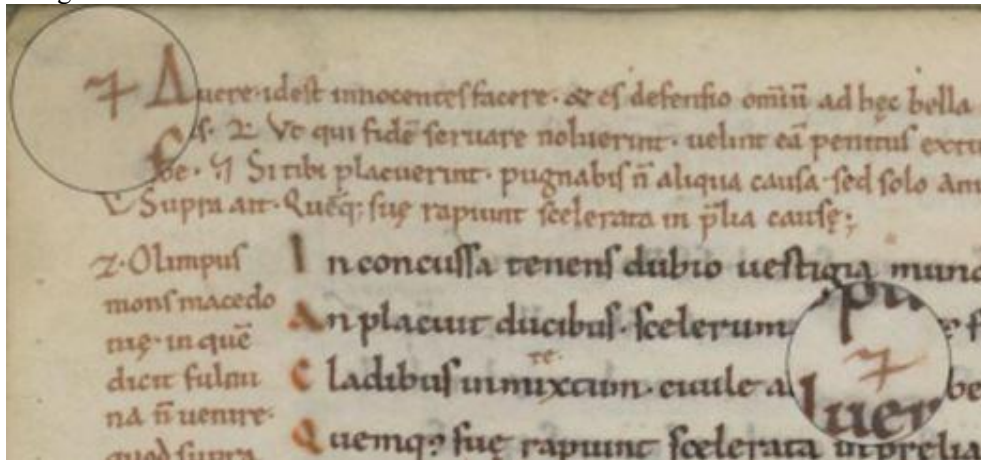
Kitapların çoğunda kenar boşlukları sayfanın önemli bir kısmını kaplıyordu. Bu Antik Çağ'dan gelme bir gelenektir. Orta Çağ müstensihleri de bunu benimsediler. Bir örnek vermek gerekirse 4. yüzyılın ortalarında kopyalanan Codex Sinaiticus'un sayfaları 381 x 345 (yükseklik-genişlik) boyutlarındayken, *unsial* yazıyla yazılan metnin 250 x 310 olduğunu görüyoruz yani metin sayfanın % 58'ini kaplıyordu ve sayfanın % 42'si ise kenar boşluklarına ayrılmıştı yani kitabın yarısından biraz azı boştu. Bu boş alanlara aynı elyazmasındaki başka bir yere referanslar, alıntı yapılan yazarların isimleri, metne eklenmesi istenen notlar, "id est/yani" ile başlayan açıklamalar ya da bölüm numaraları yazılabiliyordu. En çok karşılaşılan ise üst kenar boşluğuna yazılan ve her sayfada tekrar edilen başlıktır. Bu notlar bazen modern dipnot gibi numaralandırılır. Notun başındaki numara metnin içindeki aynı numaralı yeri açıklar. Kısa notlar satır aralarına da yazılabiliyordu.

Orta Çağ kitaplarında kenar boşluklarında ya da yaprak uçlarında bulunan karalama ya da minik çizimlere de rastlanmaktadır. Bunlar genellikle can sıkıntısından değil belli bir amaç uğruna yapılmışlardı. Belli bir süre yazı yazıldıktan sonra kalemin ucu köreliyor ve bıçakla tekrar kesiliyordu. Müstensih kalemin ucunun doğru

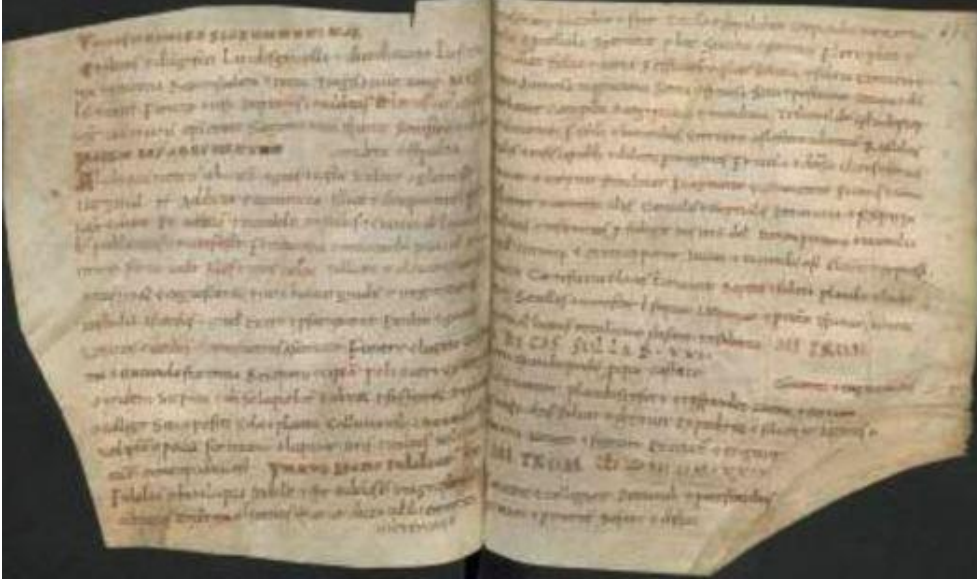
genişliğe sahip olup olmadığını kontrol etmek ve harf geçişlerinin düzgün yapılacağından emin olmak için kalem test ederdi. Dalgalı çizgiler, kare müzik notaları ya da kısa kelimeler yazardı.

Leiden, University Library, BUR Q 1, yak.1100
Fotoğraf: Erik Kwakkel

Nadiren de olsa kenar boşluğu çok az bırakılmış ya da bırakılmamış elyazmaları da bulunmaktadır. Bunlara bir örnek olarak 11.yüzyıl başlarında kötü bir parşömene yapılmış şu okul kitabı gösterilebilir.

Leiden, University Library, VLO 92 (1000-1025)

Orta Çağ kitaplarına bakıldığında genelde genişliğin yüksekliğin % 70'i kadar olduğu görülmektedir. Sayfa numaraları genelde üst kenar boşluğuna yazılmaktadır. Tabii daha dar kitaplar da yok değildir. Örneğin ilahi kitapları genellikle uzun ve dar yapılmışlardır. Bunun temel sebebi tek elle ayakta dururken ağırlık merkezinin daha kolay kavranması ve kitabın daha uzun süre kolayca tutulabilmesidir. Dar kitap yapımlarının bir nedeni de fildişi kitap kapağı olarak kullanılmalarıdır. Bu tercih edildiğinde fildişi tabakalar dar ve uzun olduğu için kitap da bunlara uygun olarak yapılmıştır.

Sayfa Boşluklarında Değişik Resimler de Bulunabiliyordu